

מבוא

עופר שיף

בשנת 2006, בכינוס על מצבו ועל עתידו של העם היהודי שנערך בניו יורק לציון שנת המאה לייסוד הוועד היהודי האמריקני, הטיח הסופר א"ב יהושע במארחיו היהודים האמריקנים את הטענה כי חיים יהודיים שלמים אינם אפשריים אלא בעברית ובמדינת ישראל בלבד. את עיקר הביקורת הפנה יהושע נגד התפיסה של זהות יהודית ממוקפת. על פי תפיסה זו, המקף המחבר את הזהות היהודית לזהות האמריקנית מבטא רצף ומתח פורה בין השתייכות לתרבות וללאום היהודיים ובין השתייכות לתרבויות של סביבות הרוב הלא-יהודיות. יהושע יצא חוצץ נגד חיוב הזהות הממוקפת וקבע כי זהות המתבססת על דיאלוג ורצף פנימי בין חלקי הזהות היהודית והאמריקנית אינה אלא מבנה מלאכותי נטול קיום של ממש: 'אתם מחליפים זהות כמו שמחליפים ז'קטים. מי שאיננו גר בישראל ומשתתף בקבלת החלטות יומיומית שכולה יהודית [...] איננו מחזיק בזהות יהודית שיש לה משמעות כלשהי [...] אם סין תהיה למעצמה חזקה מארצות הברית תעברו כולכם לסיין'.¹

קובץ זה איננו מנתח את המתחים הפנימיים הכרוכים בתפיסת הזהות הממוקפת של התפוצה שתקף יהושע. לזאת נועד הכרך מולדות בגולה, היוצא לאור עם אסופה זו, אף הוא ב'סדרת נושא' של כתב העת עיונים בתקומת ישראל. הכרך הנוכחי מבקש לדון בשאלה שהטרידה רבים מבאי הכינוס היהודים האמריקנים: עד כמה, אם בכלל, מבטאת עמדתו של יהושע את העמדה הישראלית הרווחת? התגובה על דברי יהושע שהשמיע ליאון ויזלטיר, העורך הספרותי של כתב העת הליברלי הניו ריפבליק, ממחישה היבטים חשובים של השאלה. ויזלטיר תהה מדוע יהושע מתעקש לצמצם ל'ישראליות' את המושגים של דת יהודית ושל תרבות יהודית, שהיו קיימים הרבה לפני הקמת מדינת ישראל, ומדוע האפשרות שמציבה הזהות הממוקפת של יהודי

1 לפרסום הנאום של יהושע ו-18 תגובות לדבריו, ראו: Steven Bayme, Leonard J. Fein, Samuel G. Freedman, Erica Yoffle, *The A. B. Yehoshua Controversy: An Israeli-Diaspora Dialogue on Jewishness, Israeliness and Identity*, American Jewish Committee, August 2006; הצוטט על פי דיווחו של שלמה שמיר, א.ב. יהושע: אין קיום ליהדות מחוץ לישראל, הארץ, 5 במאי 2006.

התפוצה מאיימת כל כך על הזהות הישראלית שהוא מייצג. שאלותיו של ויזלטר עומדות במוקד הדיון של קובץ זה: האם ועד כמה השקפת העולם הציונית של 'שליטת הגולה' אכן מאפיינת את היישוב ואת החברה בישראל? ולא פחות חשוב מזה: עד כמה השקפת עולם זו תורמת לכינונו של משחק סכום אפס שמציב את הישראליות כניגוד מוחלט לתרבות ולהוויה היהודית הממוקפת של התפוצה? כביכול, אם התרבות והזהות היהודית הממוקפת של התפוצה הן בנות קיום והשפעה, הרי אפשרות זו פוגמת בתפיסת הזהות הישראלית ואף שוללת אותה ואת ההוויה הישראלית המכוננת אותה.

על רקע שאלות אלו ראוי לציין סוג מאמרים שלתפסתי כעורך אינו מקבל משקל מספיק בקובץ שכותרתו גלויות ישראליות. אין הקובץ מביא מכלי ראשון תפיסות פלסטיניות או חרדיות, וכמעט שאין בו ייצוג לתפיסות שעל אף השתייכותן למרחב הגאוגרפי של מדינת ישראל, הן מבטאות זרות וניכור כלפי ישראליות מכל סוג, כולל האפשרות של ישראליות 'מתוקנת', מרובת קולות ומכילה. בעיניי כעורך חסר זה אמנם פוגם בשלמות הקובץ, אבל גם מצביע על מוקד הדיון המתקיים בו: האתגר שמציבות תפיסות הזהות הממוקפת, שהתגבשו בגלויות היהודיות, לתפיסות השייכות, הריבונות והמולדת שהתגבשו ביישוב ובישראל. המאמרים בקובץ בוחנים שאלות אלו בשני דגשים מחקריים, 'חיובי' ו'שלילי': הדגש 'החיובי' מנסה לעמוד על מקומם ועל מידת השפעתם של דימויים גלתיים ותפיסות תפוצתיות ביישוב ובחברה בישראל; ואילו הדגש 'השלילי' מנסה לבחון איזו משמעות קיבלו דפוסים למיניהם של 'שליטת הגלות' ועד כמה הם רווחים בציונות הארץ-ישראלית ובחברה בישראל. מטבע הדברים שני הדגשים המחקריים אינם מוציאים זה את זה, להפך - מתקיים ביניהם מעין שיח של קשר גומלין ומתח פנימי.

הדיון המתמקד בדגש המחקרי 'החיובי' נפתח במאמרה של דליה מנור. המאמר בוחן את מקומם של דימויים גלתיים ושל תפיסות מקרב התפוצה באמנות ארץ ישראל בשנות השלושים של המאה ה-20. מנור מראה כי בתקופה זו נשברה הדיכוטומיה של גלות ומולדת, והתערער (ושמא טרם התגבש סופית) הדפוס אשר לפיו הגולה היא הגורם השלילי שנגדו מתעצבת הזהות וההוויה היהודית החדשה של היישוב. לפי מנור, אפשר לראות בתקופה זו את היוצא מן הכלל המעיד על הכלל - אפשרות בלתי ממומשת של 'חיוב הגלות'. גם מאמרו של חנן חבר בוחן את התקופה של שנות השלושים מצד השיח התרבותי שהתקיים בה. עיקרו בפולמוס שעוררו בראשית העשור הרצאה ומאמר פרי עטו של הסופר אשר ברש ובהם הזהיר מפני ספרות הרואה בהוויה היישובית הארץ-ישראלית חזות הכול. ברש דחף לדמיון של תפיסה חלופית לגבי ריבונות המרכז בארץ ישראל: לראותו מרכז שאינו עומד לעצמו אלא מרכז שזקוק ליצירתיות ולנתינה פעילה של התפוצה. בדומה לדיון במאמרה של מנור, גם חבר קובע כי בשנים שבין שתי מלחמות העולם התערערו היחסים ההיררכיים והדיכוטומיים בין מרכז לגולה, וכי נפתח צוהר לשיח חדש שבו יהיה לגולה תפקיד פעיל בכינון הריבונות היהודית הארץ-ישראלית. מאמרה של מיכל חכם עוסק גם הוא בסוגיה זו. חכם בוחנת את מקומם ואת חשיבותם של ייצוגים שמתיימרים לשחזר את 'הבית היהודי' בגולה בכתבים קנוניים מתרבות היישוב וראשית המדינה. היא מוצאת מגמת התפייסות נוסטלגית עם הגולה עקב השואה, ואף כי לדבריה מגמה זו לא סתרה את היחס השלילי לגולה ולעתים אף העצימה אותו, היא מוצאת

בה חיזוק לטענתה העיקרית כי לבית שבגולה, כרעיון, כדימוי וכזיכרון, בין שתיאורו שלילי ובין חיובי, יש לו תפקיד מהותי בשיח הציוני שמבקש לכונן בית מודרני בארץ ישראל. בה בעת, היא מוצאת שהנוסטלגיה לבית שנחרב בגולת אירופה נעשתה גם אמצעי להשתקת קולם של ילידי הארץ הערבים, שזכו עד אז לייצוג נרחב (למשל ביצירותיו של נחום גוטמן), גם אם זה היה ייצוג אוריינטליסטי.

עידו בסוק דן אף הוא בסוגיית מקומם של הדפוסים הגלותיים בשיח הארץ-ישראלי. בסוק בוחן את תהליכי התקבלותו ודחייתו של המשורר שאול טשרניחובסקי בקרב קהל הקוראים הארץ-ישראלי על רקע השיח הציוני בדבר 'גלות' ו'מולדת'. לטענתו, יש לראות ברצף, מתיוגו של טשרניחובסקי כמי שמבטא 'זרות' וזהות יהודית לא שלמה ועד תיוגו כמי שמגלם בשירתו את 'היהודי החדש', אופציה שמאפשרת לקהל קוראיו לראות בתוכני העבר היהודי מסגרת לתרבות אתנית חילונית חדשה. נסים ליאון בוחן קונפליקט פנימי מובנה בציונות הדתית: מצד אחד, היא שואפת ליצור קולקטיביות לאומית חדשה משוחררת מהגלות; מצד אחר, עצם הקיום של המסורת משמעו מודעות ושייכות למוצא אתני 'גלותי': להיות אשכנזי או ספרדי בחברה הדתית משמע להיות שייך ומשוך לקבוצה או לקטגוריה יהודית הקשורה קשר חי למנהג ולהלכה שמקורם בקבוצת המוצא. ליאון בוחן פרדוקס פנימי זה באמצעות ניתוח מקומם של הדפוסים והמאפיינים ה'גלותיים' כפי שעוצבו בקהילת המתפללים הציונית-דתית. הוא מתמקד ב'מנייני הצעירים' ורואה בהם כלי ליצירת סגנון דתי ישראלי שמורד במסורות הגלותיות ומפרק אותן אך בעת ובעונה אחת משמר את זיקה אליהן.

יגאל שוורץ מרחיב עוד יותר חלק זה של הדיון בקובץ וטוען לנוכחות פעילה של דפוסים שורשיים של השיח הגלותי בתוך השיח התרבותי הארץ-ישראלי החל בשנות השלושים, עבור להקמת מדינת ישראל וכלה בימינו אלו. הוא מוצא בקרב 'היהדות האשכנזית' שתי תפיסות מתחרות שיצרו שני גופים ספרותיים שונים במנטליות ובסגנון הספרותי שלהם: תפיסה קולקטיבית-לאומית 'מזרח-אירופית', לעומת תפיסה אינדיווידואלית אוניברסלית שמקורה במרכז אירופה. שוורץ בוחן את האופן שבו התחרו שתי התפיסות על מעמדן בהיררכיה היהודית האשכנזית באירופה; כיצד המעבר ממרכזים למרכז האחד בארץ ישראל הכריע את המאבק לטובת הגישה המזרח-אירופית; וכיצד המאבק בין הביטויים של שתי התפיסות לכל גלגוליו ממשיך למלא תפקיד נוכח ופעיל ביישוב ובחברה בישראל, כולל בימינו.

מסתו של אבנר בן-עמוס חותמת את הדיון בהעבירה את הזרקור לחברה הישראלית כיום ולמשמעות של אופציה נוכחת ופעילה המבוססת על זהות ממוקפת ועל ריבוי קולות. ברקע הדיון, עיבוד משותף של בן-עמוס ושל המחזאית רות קנר למחזה 'הוא הולך בשדות'. אבנר, שאביו עמנואל בן-עמוס היה הראשון שגילם את דמותו של אורי ועקב זאת נהפך לסמל של דמות הצבר, מייחד את מסתו לחיפוש אחר אורי הצבר 'האמתי'. החיפוש, לפי בן-עמוס, יוצר מעצם הגדרתו ריבוי זהויות המאגרת את הגישה הדיכוטומית שכופה הסיפור הלאומי הציוני. בן-עמוס מציע חלופה לגישה הדיכוטומית בקיומו של מתח לא פתור בין דרישת השייכות לקולקטיב ובין הכמיהה להגשמה אישית. למעשה, בן-עמוס שב וחושף את הביקורת שכבר הושמעה ברומן המקורי של משה שמיר על דמות הצבר הפשטנית לעומת הדמות הגלותית המורכבת. בדומה לדמויות שהגיעו מאירופה ואשר מצטיירות ברומן כמסוגלות, למרות מגרעותיהן, להתמודד

עם מורכבות המצב שנקלעו אליו בהצלחה רבה יותר מאורי הצבר, כך גם האופציה של ריבוי הקולות שמציג בן-עמס מבטאת התמודדות בשלה ומורכבת יותר בחברה הישראלית כיום. קבוצת המאמרים השנייה בקובץ מתמקדת בדגש המחקרי 'שלילי'. היא בוחנת את מקומן ואת משמעותן המשתנה של תפיסות 'שלילת הגלות' בציונות ובחברה בישראל. מאמרו של חיים גזו פותח את הדיון בעימות בין שתי תפיסות של 'שלילת הגלות': תפיסה השמה במרכז את ארץ ישראל כקניין העם היהודי ורואה בפריחת חיים יהודיים מחוץ לארץ ישראל סוג של קלקול וסכנה. גזו מבקר תפיסה זו בהיותה מבוססת על מתן עדיפות לזכות הקולקטיב לעומת זכות הפרט, ומתוך כך היא מנציחה לדעתו יחס של התנשאות כלפי יהודי התפוצה ואף כלפי הפלסטינים. מנגד, תפיסה השמה במרכז את קיומה של תרבות יהודית חובקת-כול ורואה ביהודים, במדינת ישראל ובתפוצה, אינדיווידואלים שיהדותם אינה אלא רכיב אחד מני רבים בזהותם. תפיסה זו מחייבת לטענת גזו הגדרה מחדש של 'מרכז' לעומת התפוצות - לא מרכז שמחייב הזדהות שאינה תלויה בְּדבר התנהלותה וערכיה של המדינה היהודית, אלא מרכז שהזהדות אתו תלויה בתכנים המשותפים לתפוצות ולמדינה היהודית. משה צוקרמן, במסה המחקרית שלו, נוקט גם הוא גישה ביקורתית כלפי הגרסה הדיכוטומית של 'שלילת הגלות'. לטענתו, מדובר בתפיסת זהות לאומית שלילית שנוקקה לקיומה של האנטישמיות על מנת 'להוכיח' את צדקת דרכה. צוקרמן מדגיש שהמאבק ב'שלילת הגלות' מעמדת כוח, לאחר שהוקמה המדינה, שונה משהיה בעת שנאבקה הציונות לבנות את דרכה. לתפיסתו, המשך 'שלילת הגלות', גם כיום, מתווה בהכרח דרך לחשיבות ולשנאה כלפי זרים וכלפי 'אחרים', בעיקר אם הם - כמו החרדים וכמו ניצולי השואה ודוברי היידיש בתקופות מוקדמות יותר - מגלמים את הגלות, שמדינת ישראל נועדה לרפא ולגאול את היהודים ממנה.

יהודה שנהב, במסה על 'הנכבה והמלנכוליה היהודית-ערבית', מבקש לדמיין נוכחות פעילה ומשפיעה של גלותיות בחברה בישראל כיום: אופציה המבוססת על תפיסה של זהות ממוקפת ועל ריבוי קולות, שתהיה אתגר לגישות קיימות של 'שלילת הגלות' שמעצם טבען כופות חלוקה דיכוטומית וסיפור אחיד של מולדת-גלות. שנהב רואה בהתעלמות מהשייכות הפלסטינית למולדת ומתוצאות הקיום הפלסטיני בגולה חלק ממימוש התפיסה של שלילת הגלות כפי שהתפתחה בציונות האירופית וכפי שהיא נמשכת כיום בחברה הישראלית: אצל היהודי האירופי קיים מתח בינארי בין הגלות באירופה למולדת בישראל. ואילו בקיום היהודי-ערבי היחס בין גלות למולדת נתון ברצף של מקטעים מרחביים, לשוניים, דתיים ותרבותיים. על רקע זה, ולנוכח דחיית הערבית וראייתה כשפה נחותה, שארית מזוהמת של שפת הגלות המשבשת את העברית, שנהב מציע חזון אוטופי של התפיסות הלשוניות, שיכול לזמן מפגש מחדש בין היהודיות לערביות: אופק פוליטי שיאפשר הגדרות ריבונות חדשות שתהיינה גמישות מספיק כדי להכיל את הערביות ביהודיות ולהפך.

בתיה שמעוני מאתגרת את תפיסות שלילת הגלות בגישה הרואה בהן תוצר של המציאות היהודית באירופה. היא בוחנת את יצירתו של יוסי אבני-לוי ומציגה אותה כמקרה בוחן למקומו של 'המזרחי' במפעל הציוני, בעיקר בכל הנוגע לערעור היחס הבינארי בין גלות לריבונות. לפי שמעוני, הדילמות שמעוררות האנטישמיות והעיונות כלפי היהודים מצד הסביבה הנוצרית אינן רלוונטיות למציאות התרבותית המזרחית, ולפיכך הן שוללות את האפשרות הגלומה בה

ודוחקות אותה לשוליים. הפער בין מזרחיות לאשכנזיות פוגע באפשרותו של הגיבור המזרחי ביצירתו של אבני-לוי להיכנס למרחב הציוני-לאומי, וגורם לו להקציף את הזדהותו עם רכיבי היסוד המכוונים של מרחב זה. דוגמה בולטת לכך היא הזדהות עם השואה - הזדהות שהיא בעבורו מעין כרטיס כניסה לחברה הציונית. ברם, הניסיון להתקבל באמצעות מודל ההזדהות עם השואה מבליט דווקא את אי-ההצלחה לחדור אל ליבת הזהות הישראלית-ציונית, וחושף את קיומה של אופציית הגלות כמהות מרובת גוונים.

אליעזר דון יחיא מזהה שינוי מהותי בתפיסות של 'שלילת הגלות' בציבור הדתי לאומי. לטענתו, הכינוי 'גלותי' רווח כיום לצורך פולמוס דווקא בקרב הציונות הדתית ומחנה הימין, ואילו בעבר היה לו תפקיד בולט במאבקייהם של חוגי השמאל הציוני ביהדות הדתית. התחזקותן של עמדות שליליות כלפי הגלות בציבור הציוני-דתי בישראל קשורה ליחס השלילי שפיתחו רבים ממנו לתכונות שנחשבו סימני היכר של 'היהודי הגלותי' כגון חולשה ורכרוכיות, פשרנות וותרנות, רוח נמוכה וחוסר גאווה לאומית. אפילו יש התוחמים ערכים דמוקרטיים כסובלנות, ריבוי דעות ושוויון זכויות למיעוטים בגדר השפעות מערביות שמקורן בנטייה 'הגלותית' לחקות את הגויים. מגמה זו מתעצמת עד כדי תפיסות שבדומה ל'כנעניות' מבחינות באופן חד בין היהודים בישראל ובין יהודי הגולה ורואות ביהודי הגולה כמי שקושרים את גורלם עם עמים אחרים כדי להיחלץ מהגורל היהודי ומנטל השליחות היהודי.

נושא מאמרו של עמיחי רדזינר עשוי להיחשב מקרה מוקדם, משנות החמישים והשישים של המאה ה-20, המבשר על חלק מהתהליכים שדן בהם דון יחיא. המאמר מתמקד בהגותו המשפטית של שבתאי בן דב ובטענתו כי ההצדקה לקיום המדינה ומערכת המשפט שלה טמונה בהיותן כלי לקידום הגאולה הרוחנית-דתית של העם היהודי. לפי בן דב, המשפט הישראלי לוקה ליקוי חמור בהיותו מושתת על יסודות זרים. הגות אינה עוסקת בפירוק האתוס הציוני בלבד אלא גם ובעיקר בבנייה של אידאולוגיה שיטתית חלופית לזו הציונית. לטענת רדזינר, בן דב ביקש לגשר באמצעות המשפט העברי על הפער שבין עולם הדת הגלותי ובין העצמאות המדינית. רדזינר מכנה תפיסה זו 'פוסט-ציונית': אידאולוגיה שתכליתה לבטל את שיטת המשטר הדמוקרטי על ערכיו הליברליים בראותה בתנועה הציונית, פרי ההגות האירופית, ביטוי של התבוללות והתנכרות לעצמיות היהודית. יישום אידאולוגיה זו נועד, לפי בן דב, לשחרר את היהדות מהמקום הגלותי המתגונן ולאפשר לה דיאלוג של שווים עם תרבויות העולם.

שלי שנהב-קלר מביאה במאמרה את סיפור ההקמה של בית התפוצות כשיקוף של שיח 'שלילת הגלות' לגלגוליו בחברה בישראל וביחסיה עם התפוצה. היא בוחנת את המאבק שניטש בשלב התכנון של בית התפוצות בין שתי מגמות: האחת, תביעת אנשי התפוצה כי לצד הצגתו של העולם היהודי שחרב יש להנכיח את החיים הקיימים ואת יכולת הנורמליזציה של התפוצה היהודית. והשנייה, אידאולוגיה אדוקה של 'שלילת הגלות' המכוונת בעיקרה להנגדה בין חורבן הגלות לתקומת מדינת ישראל. המאמר מנתח את הסיבות לניצחונה של הגישה השנייה, ובוחן את המשמעויות של ניצחון זה על רקע הפיכת בית התפוצות לאתר עלייה לרגל, ולמה ששנהב-קלר מגדירה כאחד מ'מקדשי הדת האזרחית בישראל'. אלון גן חותם את הדיון בעימות בין שתי תפיסות של גלות: תפיסה מוקדמת, שוללת, הרואה בגלות ניגוד לתכלית הציונית ולבניית החברה החדשה; ותפיסה הפוכה, המתפתחת כתגובת-נגד לתפיסה המוקדמת, ובמקום שלילת

הזהות היהודית הגלותית היא מעמידה בשאלה את הזהות הצברית. תפיסה הפוכה זו מתרפקת על זיכרון הגלות ורואה בה רכיב חיוני בעיצוב החברה בישראל. היא מפליגה בשבחי הגלות ולעיתים אף מרחיקה עוד צעד בהציעה לכוון את 'בנה החדשה' כמקור גלותי רוחני חלופי וכתיקון לציונות. לפי גן, המהפך משלילת הגלות לחיוב הגלות הוא חלק מתהליך דיאלקטי שמתחיל להצמיח בהדרגה מיוזג חדש של תפיסות 'יהודיות' עם תפיסות 'ציוניות': שלב שבו גם המרד בגלות וגם המרד במרד מאבדים מחיוניותם, ושבו הדיכוטומיה יהודי-עברי חדלה להיות חלק מהותי בכינון הזהות הישראלית.

נראה כי תחזית זו סותרת את השלילה הגורפת של הזהות הממוקפת של התפוצה כפי שהובאה מפיו של א"ב יהושע בראשית הדברים. האם פירוש הדבר שריבוי קולות וזהות ממוקפת אכן הם בגדר אפשרות נוכחת, פעילה ובת קיימא בחברה הישראלית? רבים מהמאמרים בקובץ אכן מוצאים מגמות שונות של ריבוי קולות וזהות ממוקפת בחברה הישראלית, ועם זה דומה שרבים מהם מציירים נוכחות זאת כאתגר לתפיסות שולטות בחברה בישראל. הדיון באתגרים אלו ובמשמעותם לחברה בישראל עומד במוקד הקובץ, והוא שמבהיר את השאלות המהותיות הנדונות בו: הקובץ אינו מסתפק בשאלה החשובה הנוגעת למשקלה של דחיית הגלות מצד הציונות והחברה בישראל; אף לא בשאלה אשר למידת הנוכחות של תפיסות המבטאות ריבוי קולות וזהות ממוקפת בחברה בישראל. השאלה כבדת המשקל שמעלה קובץ זה היא עד כמה התפיסות של הזהות הממוקפת אכן מצליחות לאתגר תפיסות מושרשות של זהות וריבונות. עד כמה הן מסיטות את הגבולות הנתפסים שבין 'אנחנו' ל'הם' - ממקום של איום וסכנה למקום של דיאלוג וצמיחה? עד כמה הן פותחות אפשרויות חדשות לדמיון יחסיה של הריבונות היהודית עם קבוצות בישראל שאינן רואות ב'ישראליות' צד אפשרי או רצוי של זהות ממוקפת? ועד כמה יש פתיחות לתפיסות ביהדות התפוצה ובישראל השואפות לגבש זהות קבוצתית ייחודית שאיננה גוזרת שוליות, לעומת תפיסות הרוב והריבונות הישראליות? אני תקווה כי שאלות אלו יעמדו במוקד הדיון בנושא 'גלויות ישראליות', שיעור קובץ זה.